Павел Павлов

ВЕЛИКИТЕ КОНСТАНТИН И АТАНАСИЙ. СРЕЩАТА НА ДВА СВЯТА

Abstract: Pavel Pavloff, *The Great Constantine and Athanasius. A Meeting between Two Different Worlds.*

This paper presents the encounter between Constantine and Athanasius as an example of the collision between two worlds: Egyptian monasticism and the Roman state, which was already in the process of its irreversible Christianization.

Keywords: *Athanasius of Alexandria, Constantine the Great, Constantinople, Byzantium, Greek Fathers, Church History, Roman History*

Най-напред искам да изразя своята благодарност към организаторите за любезната покана, както и за осъществяването на тази инициатива, която се замисля от години като едно периодично възпоменание на паметта на св. Атанасий Велики – един от Сардикийските светци, пряко свързан с нашите земи и с нашата местна църква. Разбира се, много са темите, засягащи св. Атанасий и нашите земи, но моят ангажимент към организаторите днес е да се спра на връзката св. Константин – св. Атанасий. Тази тема беше провокирана у мен от един разговор с о. Георги Драгас преди доста години. Темата ни беше за местата на почит и памет на св. Атанасий по българските земи. В разговора стана въпрос за срещата на св. Константин и св. Атанасий. Отец Георги Драгас така впечатляващо и емоционално предаваше разказа, отбелязан както от историците, така и от самия св. Атанасий за тази среща, че не можеше да не предизвика любопитството и любознателността на присъстващите. Отецът разказваше как „високият Константин слязъл от коня, за да поздрави и да изрази възхищението си от дребничкия на ръст Атанасий“. Още оттогава тази среща между „двамата велики“ е обект на специално внимание

от моя страна. А и както казва св. Григорий Богослов: „Защото не би било благочестно и безопасно да почитаме с помен житията на нечестивите, а да отминаваме с мълчание мъже, прославили се с благочестие“[1].

Увод: Просопографията (или агиографията), погледната през географията

Когато мислим, молим се, представяме си, разказваме, даваме за пример светците на Църквата, особено тези, които се почитат от всички, от цялата Църква (та дори и от тези, които са се отделили от нея) във всички християнски времена, ние ги разглеждаме надгеографски – универсално. За европейците конкретният светец е европеец, за балканците – балканец, ако щете за българите – българин. Но всеки светец има своя родина, свои родители, свое родно място, които обуславят неговите чисто физически особености, поминък, култура, език и т.н. И ако в търсене на католичността, на универсалното църковно съзнание е добре да надхвърляме *пространството и времето*, то за едно историческо изследване е добре да се вгледаме във всички посочени особености. Или иначе казано, в хилядолетните църковни текстове и в иконографията са изградени подобни универсално-църковни, католични представи, които са важни опори за приближаване и приобщаване, но понякога са основание за размиване и унифициране на образите. А всеки светец е и уникална индивидуалност, която ни дава основание да мислим, че обожението е личностно, уникално-индивидуална, а не универсална категория. И още, че по пътя на обожението човек запазва своята своеобразна, уникална персоналност.

Когато говорим за св. Атанасий Велики можем спокойно да кажем, че именно той е този богослов и писател, който създава модела на църковната просопография, описвайки делата на св. Антоний Велики. Там той споменава за египетския произход на светеца, както и това, че Антоний говори на останалите монаси на египетски език[2].

[1] Св. Григорий Богослов, *Слово 21, похвално за св. Атанасий Велики, архиепископ Александрийски.* Много интересен е разказът в словото, посветен на Георги Кападокийски, заместникът на св. Атанасий на Александрийския престол, изпратен там от Евсевий Никомидийски.

[2] Срв. Святитель Афанасий Великий, *Творения в 4-х томах*, т. III, Москва: Спа-

Бихме казали, че св. Атанасий е един добър патриот, който подчертава местната особеност на египетското християнство.

Египет и Балканите

Египет е древна земя със изключително сложна култура към времето на разглежданите от нас светци. Страна на крайности и противоречия. Страна с много силни центробежни сили както в политически, така и в църковен смисъл на думата. Египтяните са хора със самочувстие за столичност, което всъщност е само една претенция както в онова време, така и днес. Стремежът на Александър Велики да създаде универсална империя се основава на разбирането, че трябва да се преодоляват различията, особено крайностите, да се смесват, особено етноси и култури. Пъстрота! Липса на унификация! Космополитизъм! Нови градове, търговия, културни връзки, библиотеки, наука... От това смесване, както казва проф. Богданов, „Изтокът се обновява с елинска жизненост, а Западът с източни обеми“[1]. Египет и особено Александрия са перли в короната на тази митична империя.

Наскоро след смъртта на Александър от великата му мечта за универсална империя остават само три по-големи държави – Египет, Сирия и Македония. От тези три само Египет на Птолемеите запазват по-дълго своята монолитнаст. При Клеопатра обаче, през 30 г. пр. Хр. и той пада под Римска власт. Макр и да е парадоксално, но гръцката култура и език получават своя истински голяма държава, когато са завладени от Рим и политическата им самостоятелност изчезва[2]. В Египет обаче остава изостреното усещане за *йерархичност* – изразено в политическата сфера чрез разбирането за обожествената монархична власт, което е смесица между балканските царе от античността и египетските фараони. Самият Птолемей I (306-285 г. пр. Хр.) се титулува василевс и фараон.

Тази подчертана йерархичност, характерна за египетската по-

со-Преображенский Валаамский монастырь, 1994, с. 178–251. [Репринтное воспроизведение издания: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1902–1903].

[1] Б. Богданов, *Литературата на елинизма,* Четвърто електронно издание, София, 2007, с. 10 (http://www.bogdanbogdanov.net/pdf/9.pdf).

[2] Между другото, нещо подобно се случва със собствено гръцката култура и език и след падането на Ромейската империя под Османска власт след 1453 г.

литическа система и нейното по-сетнешно наследство в Римската империя се отразява драматично и върху претенциите за мястото и положението на Александрийския епископ, както в Египет и Изтока, така и в цялата Римска империя и християнския свят изобщо. Усетът за особено първенство, характерен за Египет, е и основният двигател в изработването напр. на някои от каноните още на Никейския събор за „предимствата на известни църкви" (6 правило, както и предшестващите, които очертават първенството на Александрия, Рим, Антиохия, а също така и на Елия (Йерусалим)). Трябва да се подчертае, че тези тенденции в претенцията за изключителност задълбочават и в рамките на по-малко от 150 г. довеждат до отделянето и до почти пълното откъсване на Александрия и Египет от останалия християнски свят.

От друга страна, в границите на Римската империя Египет е просто една географска периферия, която непрекъснато използва всяка възможност да се еманципира от Рим. Съвсем различно е мястото на Балканите – те са идеален географски център на Империята по това време. Освен това, балканските провинции в този период дават кваса на римската военно-политическа система. До началото на III в. е сякаш естествено императорите да произхождат от италийските провинции и много рядко, по-скоро като инцидент, да са родени на Изток или в Северна Африка. От времето на т.н. „войнишки императори" (начевайки с Максимин Тракиец през 235 г.) тази география значително се променя, като за период от ок. 150 г. (до имп. Теодосий Велики) императорите произхождат предимно от Балканите (над 20 на брой), най-често от римската провинция Панония[1] (13, от Деций до Грациан), най-много от столицата на провинцията гр. Сирмиум (6 императора). Има императори също така от провинциите Далмация, Дардания, Дакия, Мизия. Градовете Салона, Сердика, Наисус и Сингидунум също се свързват с определени императори. Освен това всички тези градове и провинции са здраво свързани с множество пътища и най-вече с главната имперска артерия Виа Милитарис.

Трябва да споменем обаче, че автори от IV в., обикновено произхождащи от Изтока или Северна Африка като напр. Аврелий Вик-

[1] Римската провинция Панония включва земите западно и южно от средното течение на р. Дунав, на юг, оттатък р. Сава, граничи с Далмация, а на запад по линията Виена-Птуй-Любляна.

то, определят Балканите, особено Илирик, от които произхождат тетрарсите и св. Константин, като „територия, която зарежда империята с войници“, а балканците като „селски хора без образование“ с „грубоват, просташки, селски и дори в определени случаи свиреп характер“, „високи на ръст, но с не особено големи интелектуални познания“, „неподготвени и некомпетентни за редица длъжности, освен това стимулират корупцията“, които обаче от продължителната военна служба и трудностите придобиват „особен тип мъдрост, полезна за държавата при война“[1].

Поколението на приемствеността. Наследниците

Това е поколението на родените вече в променената при св. Константин Велики и придобила християнски облик империя. В чисто имперско-политически план това е времето между св. Константин и Теодосий Велики. В църковно-исторически план това е времето по подговоката, свикването и утвърждаването на първите два вселенски събора. Погледнато през агиографията – това е времето на най-великите отци на Църквата – от св. Антоний Велики до св. Йоан Златоуст.

1. Св. Константин Велики е роден 274 г., св. Антоний[2] е роден 251 г. но живее 105 г., като надживява с близо 20 г. императора. Свв. Петър и Александър Александрийски са родени в средата на III в.

2. Първородният син на император Константин се казва Крисп[3] (нач. на IV в. ок. 305 г.), а останалите синове са по-малки (314-

[1] Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus* 39.26-27; 40.1. Цит. по С. Риболов, "Два езически извора за живота на Константин Велики", – в: Ал. Омарчевски, ред., *От толерантност към признание,* София: УИ, 2015, с. 102.

[2] Емблематични са неговите думи: „Началниците имат власт само над тялото, а не над душата, винаги помни това в мислите си… Бог е създал душата свободна и самовластна и тя е свободна да постъпи така, както иска – добре или лошо“.

[3] По този въпрос виж: Ал. Омарчевски, "Кошмарът на Константин: Крисп и Фауста", – в: Ал. Омарчевски, цит. съч., с. 73-87. Може да се каже, че убийството на Крисп през 326 г. е истинска трагедия за Константиновата династия, защото единствено той би могъл да бъде пълнолетен към времето на кончината на св. Константин. Неговото отстраняване всъщност трасира пътя за появата на императори като Юлиан Отстъпник, тъй като неговите по-малки братя са непълнолетни към 337 г. и им се налага да управляват с големи регентски съвети, което води до масови

320, Константин, Констанций, Констанс). Съответно първият от поредицата велики отци на Църквата св. Атанасий е роден в самия край на III век (296-373 г.)

3. Императорите Юлиан Апостат и Йовиан – ок. 331, също и Валент (328 г.), съответно свв. Василий Велики (330 г.), Григорий Богослов (329 г.), Амвросий Медиолански (ок. 334-340 г).

4. Император Теодосий Велики (348 г.), съответно св. Йоан Златоуст (349 г.) и бл. Августин (354 г.).

Харизматичност и консервативност в Църквата (Новият Павел и Новият Петър)[1]

Очевидно още от древност е правило впечатление различното посвещение в християнството на раглежданите от нас личности. Например Сократ Схоластик разказва в неговата Църковна история за обръщането на св. Константин Велики към християнството като император (гл. 2)[2]. Атанасий пък още от малък е християнин. Като дете става свидетел на Диоклециановите гонения, които в Египет имат изключително ожесточен характер и продължават най-дълго – чак до 311 г. Да си припомним разказа, споменат в изворите от това време, за детските игри на малкия Атанасий. Както разказва Руфин, бидейки все още дете, Атанасий си играе на морския бряг, като кръщавал своите връстници, които са само оглашени, а след това ги поставял едни за презвитери, а други за дякони. Тази игра е забелязана от св. Александър, който привлича момчетата и става техен учител и наставник, като сред тях специално място заема Атанасий като „епископ“ на цялата група. Когато последният стига канонична възраст, бил ръкоположен от своя наставник за дякон. Като такъв той излиза на сцената на голямата история на събора в Никея през 325 г.[3] Този

междуособици.

[1] Смятам, че в изграждането си като християнин и духовник, особено в ранните си години, св. Атанасий е повлиян от примера на св. Петър Александрийски (+ 25 ноември 311 г. близо до гроба на св. Марк): „Петър е първият сред апостолите, а еп. Петър е последният от Александрийските мъченици“. Преди да стане епископ Петър, който също от дете е християнин и е близо до александрийския еп. Теона, ръководи Александрийската школа. Около залавянето и мъченичеството на св. Петър има много вълнения и протести на християните.

[2] Сократ, *Църковна история,* кн. 1, гл. 2.

[3] Срв. Сократ, *цит. съч.*, кн. 1, гл. 34.

разказ, както у Руфин, така и в останалите историци, също се свързва с деня на мъченичеството и паметта на св. Петър Александрийски.[1]

Обратно на св. Атанасий, св. Константин се изгражда по един харизматичен начин и като човек, и като християнин. Въпреки че неговата майка е християнка, а бащата е изключително веротърпим и симпатизира на християнството, вярата, струва ми се (а и в това искат да ни убедят изворите и историците-съвременници), на Константин се изгражда и утвърждава като дар. Избирането на Константин за велики дела проличава в непрекъсната закрила свише: спасяването на арената, чудесното избавление от Галерий, издигането му за император, победата с помощта на кръстния знак, подкрепа за непрекъснатите му победи и т.н. Затова и в богослужебните текстове е наречен „новият Павел“[2].

Самият Константин, а и неговите най-преки сътрудници християни, очевидно са желаели императорът задължително да се свързва с Дванадесетте апостоли. Константин построява в Новия Рим църквата „Св. 12 апостоли“, където след смъртта му е погребан в притвора при саркофазите на останалите 12 апостоли. Църквата също помни и споменава св. Константин като „равноапостолен“, който обръща толкова много хора към християнството, колкото друг човек не е постигал в историята[3].

Срещите

Извън Първия вселенски събор двамата, св. Константин и св. Атанасий, сякаш се срещат само два пъти: единият път е през 331 г в Псамматия близо до Никомидия и след това в Константинопол след Тирския събор през 335 г.[4] За първата среща, която очевидно има по-конструктивен характер, св. Атанасий разказва обилно в своята *Апология против арианите* (гл. 60 и 65). Втората среща има по-емо-

[1] Между другото св. Александър, наставникът на св. Атанасий, очевидно е пряко свързан със св. Петър Александрийски, защото сам той му посвещава похвално слово. Срв. Александр Александрийский, "Похвальное слово о св. Петре Александрийском", *Журнал Московской Патриархии,* 10, 1979.

[2] В тропара и цялата служба на празника на св. св. Константин и Елена. *Миней за месец май,* 21 ден.

[3] Вж. J. Meyendorff, *Church and Empire. Imperial Unity and Christian Divisions,* Crestwood, NY, St. Vladimir's Seminary Press, 1989, p. 7.

[4] Срв. Сократ, *цит. съч.,* кн. 1, гл. 34.

ционален характер. Тя се осъществява веднага след осъждането на светеца от Тирския събор през 335 г. Въпреки смелостта на св. Атанасий да застане лице в лице с императора, клеветата срещу него от страна на неговите противници заставя владетеля да го заточи в Трир, Галия. Причината е разпространяваната донос, че св. Атанасий заплашва „националната" сигурност чрез нарушаване на периодичността на доставки от жито за столицата. Всъщност това е една от най-сериозните заплахи за Града и неговото население в продължение на хилядолетие. Поради краткостта на доклада спирам изложението дотук, като отбелязвам само, че в научната литература вече има достатъчно съчинения по темата за сътрудничеството и противопоставянето между св. Константин, неговите синове и св. Атанасий[1].

Заключение: Roma Nova (Новият Рим)

Тази и подобни срещи в историята водят до радикални промени и налагането на нови светогледни и цивилизационни ценности. Първото, което трябва да отбележим, е новата императорска съборна традиция, представена преди всичко в събитието на Вселенския събор[2]. Св. Константин е този, който създава такъв видим образ на вселенския характер на Църквата чрез свикването на Първия вселенски събор[3]. На какво ли щяха да приличат обаче императорските събори без личности като св. Атанасий Велики? Най-вероятно скучен властоугоднически церемониял, с привкус на институционална задължителност. Между другото, нещо подобно описва Евсевий Кесарийски. Личности като св. Атанасий обаче внасят динамика, непредвидимост и живот в изграждането на съборната традиция. В историята сякаш свикваме с подобен сценарий и стигаме дотам, че ако в една епоха не можем да открием подобни огнени отци, губим

[1] Вж. апр. T. Barnes, *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1993.

[2] „Извънредни благодатни събития" ги нарича о. Георги Флоровски. Срв. "Авторитетът на древните събори и преданието на св. отци (пр. Иван Латковски)", – в: Г. Флоровски, *Библия, Църква, Предание,* София: Православен калейдоскоп, 2003, с. 123.

[3] Тук трябва да обясним, че не се съмняваме в тайнствения католичен характер на Църквата. При св. Константин обаче се слага началото на един дълъг процес, при който универсалният римски свят става универсална Църква (Pax Romana = Pax Christiana).

и високите си очаквания за велико-съборното умение на Църквата в определен период. Разбира се, често пъти това е прекаляване и твърде високо поставяне на летвата, без да се отчита реалната ситуация.

Второ, както вече беше споменато, при александрийците има подчертана склонност към крайностите. Вече отбелязахме, че това се дължи на пъстрото предхристиянско наследство, но и в ранното християнство те показват вкус към краен ригоризъм. Такова проявление в навечерието на разглежданата от нас „среща" е Мелетиевият разкол[1] и неговите крайни проявления в Александрийската църква, според които отреклите се по време на гоненията християни не бива да бъдат приемани в Църквата обратно освен след ново кръщение. Самият Арий, който произхожда от мелетияните, също е проява на външна строгост и логическа крайност. Знаем колко трудно се удържа единството с александрийците, колко проблеми създават те, особено около т.н. „Разбойнически събор". Всичко това довежда до почти пълното отпадане на египетските християни още след решенията на IV вселенски събор. Все пак, богословието е стремеж към богочовешки реализъм, умереност и удържане на крайностите (синтез).

Св. Константин се опитва да примири различните течения за доброто на всички в Империята. Императорът трябва да прилага на практика взетите на съборите решения. Тази му роля обяснява сякаш колебливата му позиция по времето на арианските спорове. Трябва да признаем, че ролята на хриястиянския император е доста сложна – да запази мира и единството, докато ролята на отеца изповедник е сякаш по проста – той пази истиността на вярата до смърт. Често пъти в историята дори само един св. отец е успявал да съхрани и продължи приемствеността по отношение на вярата, докато с императорите е по-сложно и те често, да не кажа винаги, са на ръба между вярата и ереста, защото трябва да бъдат арбитри и реализатори на съборните решения. Империя не се създава и не се управлява с „бели ръкавици"[2]. Съдим за богословските и християнските възгледи на един владетел по практическата реализация, преди всичко законите, които издава и утвърждава. А Константин в това отношение прави много: законова защита на семейството, децата, робите, же-

[1] Мелетий, епископ Ликополски (+ 325 г.).

[2] Израз, използван от Чобанис в: К. Чобанис, "Приложение към „За живота на св. Константин Велики", – в: Ал. Омарчевски, цит. съч., с. 60.

ните, отменя обезобразяването чрез мъчения, кръстната смърт и т.н.

И трето, преди всичко харизмата на св. Константин, но и силната му воля като типичен представител на Балканите, довеждат до изграждането на нов център на християнския универсализъм – Новия Рим. Обикновено забравяме, че това е европейски, балкански, още по-точно тракийски град, че това е общо постижение на всички наши предци, живели през вековете по тези места. А пък конкретно това дело на св. Константин му носи славата и признанието на „обновител и основател на държавата" дори от езическите автори.

Накрая, в лицето на двамата Велики се срещат християнизиращата се Империя и утвърждаващата вярата си пред света Църква. Срещат се образци на император християнин и на св. отец. Все ни се иска да можеше да има и още по-големи плодове от тази среща, която има по-скоро характер на разминаване. Ако беше покровителстван от императорите, едва ли би имал славата на огнен светец и едва ли биха казали за него *Athanasius contra mundum*.